Qabul qilindi: 3-oktabr 2026-yil • Ma’qullandi: 7-oktabr 2026-yil • Nashr qilindi: 12-oktabr 2026-yil

HUSAYN VOIZ KOSHIFIYNING “AXLOQI MUHSINIY” ASARIDA AXLOQIY TARBIYA TAMOYILLARI VA PEDAGOGIK QARASHLAR

Kenjayeva Saodat Nurmurod qizi
Buxoro davlat pedagogika instituti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Husayn Voiz Koshifiyning “Axloqi Muhsiniy” asarida ilgari surilgan axloqiy-tarbiyaviy tamoyillar va ularning shaxs ma’naviyatini shakllantirishdagi pedagogik ahamiyati tahlil qilinadi. Asarda yoritilgan adolat, halollik, sabr-toqat, rostgo‘ylik, saxovat, kamtarlik, vafo va mas’uliyat kabi insoniy fazilatlarning mazmuni hamda tarbiyaviy xususiyatlari ochib beriladi. Shuningdek, muallifning inson xulq-atvorini takomillashtirish, o‘z-o‘zini tarbiyalash, jamiyatda axloqiy munosabatlarni mustahkamlash va komil insonni shakllantirishga doir qarashlari ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan yoritiladi. Asardagi didaktik g‘oyalarning zamonaviy ta’lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyati, yosh avlodda ma’naviy-axloqiy qadriyatlarni rivojlantirish va ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirish imkoniyatlariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: Husayn Voiz Koshifiy, “Axloqi Muhsiniy”, axloqiy tarbiya, didaktika, pedagogik qarashlar, komil inson, ma’naviyat, adolat, halollik, saxovat, rostgo‘yli.

“Axloqi Muhsiniy” fors tilida yozilgan bo‘lib, Sharq pandnoma adabiyoti an’analariga mansub. Asar Temuriylar hukmdori Husayn Boyqaroning o‘g‘li, Marv hukmdori Abul Muhsin Mirzoga bag‘ishlangan. Ayrim biografik manbalarda asarning 1495-yilda yozib tugatilgani ko‘rsatiladi. Asar 40 bobdan iborat bo‘lib, unda shaxsiy, oilaviy, fuqarolik va davlat boshqaruviga oid axloqiy masalalar yoritilgan. Koshifiy har bir bobda muayyan axloqiy tushunchani izohlash, uning mohiyatini asoslash va amaliy xulosa chiqarishga intiladi. Asarda shaxsning xulq-atvori jamiyatdagi vazifalari bilan birgalikda ko‘rib chiqiladi. Muallif insonning odobi faqat shaxsiy fazilat emas, balki oiladagi munosabatlar, fuqarolik burchi va davlat boshqaruvidagi faoliyatga ta’sir qiluvchi omil ekanini ta’kidlaydi.

Shu sababli “Axloqi Muhsiniy”ni faqat pand-nasihatlar to‘plami sifatida emas, balki insonning shaxsiy kamoloti va ijtimoiy mas’uliyatini birgalikda yorituvchi axloqiy-falsafiy manba sifatida o‘rganish lozim.

“Axloqi Muhsiniy”da adolat masalasi alohida ahamiyat kasb etadi. Koshifiy adolatni insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi, rahbar faoliyatiga mezon bo‘luvchi va jamiyatdagi osoyishtalikni ta’minlashga xizmat qiluvchi axloqiy tamoyil sifatida talqin qiladi. Uning qarashlarida hukmdor yoki rahbarning mavqei o‘z-o‘zidan fazilat hisoblanmaydi; uning haqiqiy qadri o‘z vakolatlarini qanday amalga oshirishi va xalq manfaatiga qay darajada xizmat qilishi bilan belgilanadi. Asarning davlat boshqaruviga oid boblarida hukmdorning adolati, maslahatchilar bilan munosabati va fuqarolar oldidagi mas’uliyati muhim mavzulardan biri sifatida yoritiladi. Adolatning tarbiyaviy mohiyati shaxsning o‘z manfaatini boshqalarning huquqlaridan ustun qo‘ymasligi, qaror chiqarishda xolislikka amal qilishi va zimmasidagi vazifalarni vijdonan bajarishida namoyon bo‘ladi. Koshifiy qarashlarini pedagogik jihatdan tahlil qilganda, adolat o‘quvchilarda tenglik, o‘zaro hurmat, mas’uliyat va nizolarni xolis hal etish ko‘nikmalarini shakllantirish bilan bog‘lanadi. Masalan, ta’lim muassasasida o‘qituvchining barcha o‘quvchilarga xolis munosabatda bo‘lishi, baholash mezonlarini bir xil qo‘llashi va qarorlarini asoslab berishi adolat tamoyilining amaliy ko‘rinishidir. Bu misol Koshifiyning tarixiy qarashlarini zamonaviy ta’limga tatbiq etishning bir usulidir; uni muallifning bevosita zamonaviy pedagogik tavsiyasi sifatida emas, balki uning axloqiy tamoyillaridan chiqarilgan xulosa sifatida tushunish kerak.

Koshifiy axloqiy ta’limotida halollik, rostgo‘ylik va ishonch insonlar o‘rtasidagi munosabatlarning muhim asoslari sifatida talqin qilinadi. Shaxsning so‘zi bilan amali o‘rtasidagi muvofiqlik, va’daga sodiqlik va o‘z vazifasiga vijdonan yondashish uning axloqiy qiyofasini belgilaydi. “Axloqi Muhsiniy”da ishonch va va’daga vafo qilish kabi masalalarning alohida ko‘rib chiqilishi asarning shaxsiy va ijtimoiy axloqni birgalikda yoritishini tasdiqlaydi.

Rostgo‘ylikning didaktik ahamiyati shundaki, u insonning o‘z xatosini tan olishiga,

boshqalarning ishonchini saqlashiga va o‘z faoliyatiga mas’uliyat bilan qarashiga yordam beradi. Halollik esa nafaqat moddiy munosabatlarda, balki bilim olish va kasbiy faoliyatda ham namoyon bo‘ladi. Zamonaviy ta’limda ushbu tamoyillar akademik halollik, mustaqil topshiriq bajarish, o‘zlashtirilgan bilimni haqqoniy namoyish etish va o‘zgalarning mehnatini hurmat qilish bilan bog‘liq. Koshifiyning bu boradagi qarashlarini pedagogik jarayonda o‘rganish uchun hayotiy vaziyatlar tahlili, axloqiy muammolar muhokamasi va o‘z xatti-harakatlarini baholash topshiriqlaridan foydalanish mumkin. Bunda o‘quvchilar tayyor qoidalarni yodlash bilangina cheklanmay, rostgo‘ylik va halollikning insonlar o‘rtasidagi ishonchga ta’sirini dalillar asosida tushuntirishga o‘rganadilar. “Axloqi Muhsiniy”da insonning ichki intizomi va xulqini boshqarish masalalari ham muhim o‘rin tutadi. Sabr-toqat, hayo, odob va muloyimlik kabi fazilatlar insonning murakkab vaziyatlarda o‘zini tutishi, hissiyotlarini boshqarishi va boshqalar bilan munosabatda me’yorni saqlashida namoyon bo‘ladi. Asarning 40 bobida ko‘rib chiqilgan axloqiy tushunchalar orasida sabr, hayo va odobning alohida qayd etilishi bu masalalarning muallif qarashlaridagi ahamiyatini ko‘rsatadi. Sabr-toqatni faqat qiyinchilikka chidash deb tushunish yetarli emas. U maqsad sari izchil intilish, shoshma-shosharlikdan tiyilish va vaziyatni mulohaza bilan baholashni ham anglatadi. Kamtarlik esa o‘z imkoniyatlarini to‘g‘ri baholash, boshqalarning fikrini tinglash va o‘zini mutlaq haq deb hisoblamaslik bilan bog‘liq. Bu fazilatlar o‘z-o‘zini tarbiyalash jarayonida muhim ahamiyatga ega.

Saxovat va muruvvat Sharq axloqiy tafakkurida insonning ma’naviy yetukligini ifodalovchi muhim fazilatlardandir. Koshifiy qarashlarida insonning axloqiy qiyofasi uning boshqalarga munosabati, jamiyatdagi vazifalarini bajarishi va o‘z imkoniyatlarini ezgu maqsadlarga yo‘naltirishi orqali namoyon bo‘ladi. “Axloqi Muhsiniy”ning shaxsiy va fuqarolik axloqini qamrab olishi saxovat va mas’uliyat masalalarini faqat shaxsiy fazilat sifatida emas, balki ijtimoiy munosabatlar bilan bog‘liq holda o‘rganishga imkon beradi. Saxovat moddiy yordam ko‘rsatish bilangina cheklanmaydi. U bilim ulashish, muhtoj insonni qo‘llab-quvvatlash, boshqalarning muammolariga befarq bo‘lmaslik va jamoa manfaatiga xizmat qilish shakllarida ham namoyon bo‘lishi mumkin. Shu ma’noda saxovat

insonparvarlik, hamkorlik va ijtimoiy mas’uliyat bilan uzviy bog‘liqdir. Ta’lim jarayonida ushbu g‘oyalarni jamoaviy loyihalar, o‘zaro yordamga asoslangan topshiriqlar, ko‘ngillilik faoliyati va ijtimoiy muammolarni muhokama qilish orqali rivojlantirish mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchilarga shaxsiy muvaffaqiyat bilan bir qatorda, jamoaga keltiriladigan foydaning ham ahamiyatini anglash imkonini beradi.

Koshifiyning axloqiy qarashlarida tarbiya insonning kundalik xulq-atvori, munosabatlari va jamiyatdagi vazifalari bilan bevosita bog‘langan. Shu jihatdan asarning pedagogik mazmunini bir necha yo‘nalishda tahlil qilish mumkin. Birinchidan, ibrat orqali tarbiyalash tamoyili muhim o‘rin tutadi. Muallif axloqiy qoidalarni hikmatli fikrlar, rivoyatlar va hayotiy mulohazalar bilan mustahkamlaydi. Bunday usul o‘quvchining axloqiy tushunchalarni aniq vaziyatlar orqali anglashiga yordam beradi. Ikkinchidan, aql va axloqning uyg‘unligi muhim ahamiyat kasb etadi. Asarda axloqiy tushunchalar izohlanib, ularning mazmuni dalillar va mulohazalar bilan asoslanadi. Bu yondashuv axloqiy qoidalarni shunchaki qabul qilishdan ko‘ra, ularning sababini va ijtimoiy ahamiyatini anglashga yo‘naltiradi.

Uchinchidan, shaxsiy va ijtimoiy axloqning birligi asarning muhim jihatlaridan biridir. Insonning oiladagi odobi, jamiyatdagi munosabati va kasbiy mas’uliyati o‘zaro bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Demak, tarbiya faqat individual xulqni yaxshilash emas, balki insonning boshqalar bilan munosabatlarini ham takomillashtirishga qaratiladi. To‘rtinchidan, o‘z-o‘zini tarbiyalash g‘oyasi insonning o‘z kamchiliklarini anglash va ularni tuzatishga intilishi bilan bog‘liq. Bu tamoyil zamonaviy pedagogikada refleksiya, o‘z xatti-harakatlarini baholash va shaxsiy rivojlanish maqsadlarini belgilash bilan mazmunan uyg‘unlashadi.

“Axloqi Muhsiniy” tarixiy sharoitda yaratilgan axloqiy-falsafiy asar bo‘lib, uni zamonaviy pedagogik qo‘llanma bilan aynan tenglashtirish to‘g‘ri emas. Uning bugungi ta’limdagi ahamiyati tarixiy g‘oyalarni tahlil qilish, ulardan tarbiyaviy xulosalar chiqarish va o‘quvchilarning axloqiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyati bilan belgilanadi. Asarni o‘rganishda o‘qituvchi adolat, halollik, sabr-toqat yoki va’daga vafo kabi tushunchalarni

tanlab, ular asosida muammoli vaziyatlar tashkil etishi mumkin. O‘quvchilar vaziyatni tahlil qilib, turli qarorlarning oqibatlarini solishtiradilar va o‘z xulosalarini dalillar bilan asoslaydilar. Bu jarayon axloqiy fikrlash, muloqot madaniyati va mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, asar tarix, adabiyot, ma’naviyat asoslari va tarbiya mashg‘ulotlari o‘rtasida fanlararo bog‘liqlikni tashkil etish uchun ham material beradi. Tarixiy kontekstni tushuntirish, matnning asl mazmuniga murojaat qilish va zamonaviy hayot bilan qiyosiy tahlil o‘tkazish o‘quvchilarning tarixiy tafakkuri bilan axloqiy mulohazasini birgalikda rivojlantirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ibragimov X., Abdullayeva Sh. Pedagogika nazariyasi (darslik). T., «Fan va texnologiya», 2008. 288-b.

2. Kenjayeva S.N. Temuriylar davriga oid pedagogik asarlarda axloq masalalari // European science international conference: Modern problems in education and their scientific solutions. Vol. 3 No. 3 (2026) . 347-349-b.

3. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri adabiy merosida komil inson tarbiyasi masalalari // Global Academic Conference on Research and Innovation. Volume 2, Issue 4 GACRI 2026/ New York/The Usa. 54-57-b.

4. Kenjayeva S.N. Temuriylar davri pedagogik tafakkurida ma’naviy-axloqiy qadriyatlarning o‘rni // International Conference on Contemporary Research ICCR–2026. 96-99-b.

5. Mardonov Sh., Zokirova U. Pedagogika nazariyasi va tarixi [Matn]: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: «Ishonchli hamkor», 2021. - 272 b.

6. Roziqov O. R. va boshqalar. Didaktika. T., "Fan", 1997, 111-b.

7. Xodjayev B.X. Umumta’lim maktabi o‘quvchilarida tarixiy tafakkurni modernizatsiyalashgan didaktik ta’minot vositasida rivojlantirish: Pedagogika fanlari doktori. ... diss. –Toshkent, 2016. – 314 b.